

ΑΠΟ ΤΟ ΣΑΒΒΑΤΟ ΣΤΗΝ ΚΥΡΙΑΚΗ

Αθανάσιος Παπαρνάκης
Καθηγητής Α.Π.Θ.

Περίληψη

Ο περί Σαββάτου θεσμός τῆς Π. Διαθήκης, ὁ ὁποῖος μέχρι στιγμῆς ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὴν διεθνή ἐπιστημονική κοινότητα ὡς μοναδικὸς στὸν ἀρχαῖο κόσμος, εἶναι θεσμός ἀργίας ἀπὸ τὴν ἐργασία καὶ θρησκευτικῆς λατρείας. Ἔρχεται ἀπὸ τὸ ἱστορικό παρελθὸν τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, τοῦ Ἰσραήλ, περιβεβλημένος μὲ τρεῖς παραδόσεις, πού ἀναδεικνύουν τὴν σημασία του καὶ διαφυλάττουν τὴν ἀξία του: ἡ πρώτη εἶναι θεολογική καὶ συνδέει τὸ Σάββατο μὲ τὸ ἑξαήμερο ἔργο τοῦ Δημιουργοῦ Θεοῦ στὸν κόσμος, ὀρίζοντας τὴν ὀλοκλήρωση τῆς Δημιουργίας καὶ τὴν ἀνάπαυση τοῦ Δημιουργοῦ. Ἡ δεύτερη εἶναι κοινωνική καὶ συνδέει τὸ Σάββατο μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἰσραηλιτῶν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ὀρίζοντάς το ὡς ἡμέρα ἔργων ἀγάπης, ἐλεημοσύνης καὶ κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης. Ἡ τρίτη εἶναι λατρευτική καὶ ὀρίζει τὸ Σάββατο ὡς ἡμέρα λατρείας καὶ ἀφιέρωσης στὸν Θεὸ κατὰ τὴν ὁποία πολλαπλασιάζεται καὶ ἐντείνεται ἡ λατρευτική τελετουργία. Ἡ ἔμφαση, πού δόθηκε κατὰ τὴν ἑλληνιστική περίοδο στὸν τρίτο τομέα, ἐπιβάρυνε ὑπερβολικά τὴν τήρηση τοῦ Σαββάτου μὲ πλῆθος διατάξεων, πού ἐγκλώβισαν τὸ ἦθος τῆς ἑορτῆς σὲ μία ἐξουθενωτική τελετουργική λεπτολογία. Μὲ τὴν ἀνάπαυση τοῦ Δημιουργοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸ ἔργο τῆς ἀναδημιουργίας τοῦ κορυφαίου δημιουργήματός του στό καινὸ μνημα κατὰ τὴν ἡμέρα τοῦ Πασχάλιου ἐκείνου Σαββάτου τοῦ ἔτους τῆς σταυρώσεώς του, δόθηκε τὸ ἔναυσμα τῆς ἑναρξῆς τῆς νέας καὶ ἄδυτης ἡμέρας τοῦ ἀνακαινισμένου κόσμου καὶ τοῦ ἀναστημένου ἀνθρώπου. Μὲ τὴν λογική τῆς ὑπέρβασης καὶ ὄχι τῆς κατάλυσης, ἄρχισε ἡ σταδιακή ἀντικατάσταση ὄλων τῶν θεολογικῶν καὶ λατρευτικῶν τύπων τῆς παλαιᾶς θρησκείας τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ στό νέο καθεστῶς τῆς χάριτος καὶ «τῆς ἐλευθερίας τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ» μὲ πρῶτο τὸν θεσμό τοῦ Σαββάτου ἀπὸ τὴν «μιᾶ τῶν σαββάτων», τὴν πρώτη ἡμέρα τῆς πρώτης ἐβδομάδος τῆς νέας ἐποχῆς. Κριτήριο ἦταν ὁ «κύριος τοῦ Σαββάτου».

1. Εἰσαγωγικά

Ο θεσμός τοῦ Σαββάτου ἀναγνωρίζεται ἀνέκαθεν ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους θεσμούς τῆς Π. Διαθήκης, ἰδιαίτερος τοῦ βιβλικοῦ ἀλλὰ καὶ διαχρονικά τοῦ Ἰσραήλ, γενικότερα. Σύμφωνα μὲ ἓνα φημισμένο λόγο τῆς νεώτερης ἐβραϊκῆς παράδοσης, πού ἀποδίδεται στὸν Ἰουδαῖο ποιη-

τή και φιλόσοφο Ahad Ha'am (Asher Ginsberg, 1856-1927) «περισσότερο από τό Ισραήλ πού διαφύλαξε τό Σάββατο, τό Σάββατο διαφύλαξε τό Ισραήλ»¹. Έντούτοις παραμένουν άγνωστες μέχρι σήμερα οί ιστορικές άπαρχές του Σαββάτου, παρά τήν έντατική έρευνα πού έχει πραγματοποιηθεί για πολλές δεκαετίες από πολλούς και διακεκριμένους έπιστήμονες τής βιβλικής και όχι μόνον έπιστήμης². Έχουν διατυπωθεί πολλές θεωρίες μέ τίς όποίες αναζητοῦνται τά ιστορικά του ίχνη, στόν τόπο και στόν χρόνο, σέ όλόκληρη σχεδόν τήν αρχαία Έγγύς Ανατολή, από τήν Χαναάν και τήν Μεσοποταμία έως τήν Αίγυπτο, αλλά ή άπουσία έπαρκών στοιχείων από τό παρελθόν είναι ακόμη άπαγορευτική για τήν έξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων³. Βεβαίως, τό συγκεκριμένο θέμα τής βιβλικής έρευνας είναι πολύ ειδικό και έκφεύγει τών όρίων του παρόντος συνεδρίου γι' αυτό και δέν θά ασχοληθοῦμε μέ αυτό.

Θά επικεντρώσουμε όμως τήν προσοχή μας στην βιβλική διάσταση του Σαββάτου και ιδιαίτερα στο ήθος και στόν χαρακτήρα, πού αυτό φέρει στην προχριστιανική ιουδαϊκή παράδοση μέχρι τήν εποχή του Χριστού, όποτε και αντικαταστάθηκε από τήν Κυριακή στην χριστιανική παράδοση. Θά αναφερθοῦμε μέ συντομία στις μαρτυρίες πού ή Π. Διαθήκη μās προσφέρει σχετικά μέ τό Σάββατο, καθώς είναι γενικά άποδεκτό σήμερα στην διεθνή έπιστημονική κοινότητα, ότι τά ιδιαίτερα στοιχεία πού παρουσιάζει ό θεσμός στο βιβλικό Ισραήλ είναι μοναδικά. Μία μοναδικότητα μάλιστα, ή όποία δέν έχει μετριασθεί παρά τίς πολλές και λεπτομερείς συγκρίσεις μέ άνάλογες έορταστικές ήμέρες ή άργίες, πού έχουν γίνει

¹ Βλ. <https://www.jewishvirtuallibrary.org/what-is-shabbat-jewish-sabbath> και <https://www.sefaria.org/sheets/90299?lang=en> [1/9/2020].

² Από τήν εκτενέστατη διεθνή βιβλιογραφία αναφέρουμε ένδεικτικά τούς ακόλουθους τίτλους: J. Baumgarten, «The Courting of the Sabbath in Ancient Sources», *VT* 16 (1966), σ. 277-286. Γ. Γρατσέα, *Τό Σάββατον έν Κουμράν και τή Κ. Διαθήκη*, Αθήναι 1971. N. E. Andreasen, *The Old Testament Sabbath. A Tradition-Historical Investigation*, Missoula: SBL, 1972 [*SBL Dissertation Series* 7]. M. Greenberg, «Sabbath», *Encyclopaedia Judaica*, τ. XIV, Jerusalem: Keter Publishing House, 1972. R. Goldenberg, «The Jewish Sabbath in the Roman World up to the Time of Constantine the Great», *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* 11.19.1, Berlin: de Gruyter, 1979, σ. 411-447. Κ. Βλάχου, *Τό Σάββατον ως έκφρασις τών άνθρωπιστικῶν κατευθύνσεων τής Π. Διαθήκης*, Δ.Δ., Αθήναι 1981. J. Neusner, *Formative Judaism: Religious, Historical, and Literary Studies*, Chico: Scholars Press, 1982 [*Brown Judaic Studies* 37]. Heather A. McKay, *The Sabbath as a Day of Worship: the evidence prior to 200 C.E.*, PhD University of Glasgow 1992 και *Sabbath and Synagogue. The Question of Sabbath Worship in Ancient Judaism*, Leiden: Brill Academic Publishers 1994 [*Religions in the Graeco-Roman World* 122]. K.A. Strand (έκδ.), *The Sabbath in Scripture and History*, Washington, DC: Review and Herald Publishing Corporation, 1982. C. H. Gordon, «The Biblical Sabbath: Its Origin and Observance in the Ancient Near East», *Judaism* 31 (1982), σ. 12-16. R. Lowery, *Sabbath and Jubilee*, St. Louis: Chalice Press 2000 [*Bulletin for Biblical Research Supplements* 5]. M. H. Burer, *Divine Sabbath Work*, Winona Lake: Eisenbrauns 2012. Ottilia Lukács, *Sabbath in the Making: A Study of the Inner-biblical Interpretation of the Sabbath Commandment*, Leuven: Peeters 2020.

³ Βλ. N. E. Andreasen, *The Old Testament Sabbath*, σ. 1-16.

γνωστές μέχρι σήμερα από τον περιβάλλοντα χώρο του αρχαίου Ισραήλ⁴. Πέραν τούτου, τό Σάββατο θεωρείται ως ένας από τους σημαντικότερους θεσμούς του πρώιμου Ιουδαϊσμού, εκείνος ο οποίος διαμόρφωσε την έθνική και θρησκευτική ιδιοπροσωπία του λαού του Θεού που αναγεννήθηκε από τις στάχτες της βαβυλώνιας αιχμαλωσίας (586 π.Χ.)⁵. Η μοναδικότητά του κληρονομήθηκε άμεσα στην χριστιανική Κυριακή⁶, την πρώτη χριστιανική έορτή, ή οποία προϊόντος του χρόνου και πολύ σύντομα επενδύθηκε με την θεολογία των εσχάτων⁷. Έτσι προσέλαβε τό δικό της ιδιαίτερο ήθος και χαρακτήρα τά όποια ή Έκκλησία διατηρεί και με αυτά πορεύεται την ιστορική της πορεία μέχρι σήμερα, αλλά και θά πορεύεται μέχρι τό τέλος.

2. Τό βιβλικό Σάββατο

Τά δεδομένα που μάς προσφέρει ή Π. Διαθήκη σχετικά με τό Σάββατο είναι μέ συντομία τά εξής⁸:

Αρχαιότερη όλων θεωρείται στην έρευνα ή διήγηση του 16ου κεφ. της Έξόδου, όπου ορίζεται *de facto* από την θεία βουλή ή διακοπή της συλλογής του μάννα από τους Ισραηλίτες στην έρημο κατά την ήμέρα του Σαββάτου, ενώ ή πρόνοια της συλλογής διπλής ποσότητας είναι δυνατή μόνον κατά την προηγούμενη, εκείνη της Παρασκευής, και όχι άλλη ήμέρα της εβδομάδος. Όσοι τό επιχείρισαν, σύμφωνα με τό βιβλικό κείμενο, τό βρήκαν σάπιο την επόμενη ήμέρα (16,20).

Αμέσως μετά στό Έξόδ. 20,8-11 ή ήμέρα του Σαββάτου θεσμοθετείται ως εβδομαδιαία άργία και επενδύεται με νομική ισχύ ως ή τέταρτη έντολή του Δεκαλόγου. Πρόκειται για την έκτενέστερα διατυπωμένη έντολή, στην όποια ή πυρηνική διάταξη (*μνήσθητι την ήμέρα των σαββάτων αγιάζειν αυτήν*) συνοδεύεται από αναλυτική έφαρμοστική εξειδίκευση (έξ

⁴ Πρβλ. R. H. Feldman, «The 364-day “Qumran” calendar and the biblical seventh-day Sabbath: a hypothesis suggesting their simultaneous institutionalization by Nehemiah», *Henoch* 31(2/2009), σ. 351.

⁵ Πρβλ. E. K. Ginsburg, *The Sabbath in the Classical Kabbalah*, New York 1989, σ. 60έξ.

⁶ Ένδεικτικά βλ. B. P. Robinson, «Jewish Sabbath and Christian Sunday», *Life of the Spirit* 18 (1964), σ. 412-419. S. Bacchiocchi, *From Sabbath to Sunday: A Historical Investigation of the Rise of Sunday Observance in Early Christianity*, Rome: The Pontifical Gregorian University Press 1977. D.A. Carson, «Jesus and the Sabbath in the Four Gospels», στό D.A. Carson (έκδ.), *From Sabbath to Lord's Day: A Biblical, Historical and Theological Investigation*, Grand Rapids: Zondervan 1982, σ. 57-97. T.C. Eskenazi, D.J. Harrington, W.H. Shea (έκδ.), *The Sabbath in Jewish and Christian Traditions*, New York: Crossroad 1991, σ. 31-44. E. Allen, «How did the Jewish Sabbath become the Christian Sunday?: A review of the reviews of Bacchiocchi's *From Sabbath to Sunday*», *Andrews University Seminary Studies*, Vol. 53 (2015), σ. 337-353.

⁷ Βλ. Γ. Φίλια, *Η έννοια της «Όγδοης Ημέρας» στη λατρεία της Όρθόδοξης Έκκλησίας*, Αθήνα: έκδ. Γρηγόρη 2010.

⁸ Πρβλ. O. Lukács, *Sabbath in the Making*, σ. 43έξ.

ἡμέρας ἐργᾶ... οὐ ποιήσεις ἐν αὐτῇ πᾶν ἔργον, σύ καί ὁ υἱός σου...) καί ἀπό αἰτιολόγηση, θεολογικοῦ χαρακτήρα στήν ἐκδοχή τῆς Ἐξόδου (ἐν γάρ ἕξ ἡμέραις ἐποίησε Κύριος τόν οὐρανόν καί τήν γῆν...) καί κοινωνικοῦ χαρακτήρα στήν ἐκδοχή τοῦ Δευτερονομίου (καί μνησθήση ὅτι οἰκέτης ἦσθα ἐν γῇ Αἰγύπτω... 5,15)⁹. Ἡ ἐντολή αὐτή διακρίνεται γιά τόν ἔντονα κοινωνικό χαρακτήρα της ἀπό τήν ἐφαρμοστική της διάταξη, ἡ ὁποία λαμβάνει πρόνοια γιά καθολική ἐφαρμογή τῆς ἀργίας ἀπό κάθε ἐργασία σέ ὅλες τίς κατηγορίες τῶν ἐργαζομένων στή γῆ τοῦ Ἰσραήλ, Ἰσραηλιτῶν καί ξένων, καθῶς καί τῶν ζώων, πού χρησιμοποιοῦσαν. Αὐτά ἐπιβεβαιώνονται καί μέ τήν σύντομη ὑπενθύμιση τῆς σαββατικῆς ἀργίας, πού περιλαμβάνεται στό Ἐξόδ. 23,12 καί ἀνήκει στήν ἴδια ἐνότητα τοῦ ἀρχικοῦ «Βιβλίου τῆς Διαθήκης» (κεφ. 19-24)¹⁰.

Στό Ἐξόδ. 31,12-17 ἡ ἐντολή τοῦ Σαββάτου ἐπαναλαμβάνεται συνοδευόμενη ἀπό τήν θεολογική αἰτιολόγηση τῆς κατάπαυσης τοῦ Θεοῦ ἀπό τό δημιουργικό του ἔργο καί προστίθενται δύο νέα στοιχεῖα: τό πρῶτο εἶναι ὅτι ἡ τήρηση τῆς ἀργίας ὀρίζεται ὡς «διαθήκη αἰώνιος» καί «σημεῖον αἰώνιον» τῆς σχέσης τοῦ Θεοῦ μέ τόν Ἰσραήλ καί τό δεύτερο εἶναι ὅτι καθιερώνεται ἡ ποινή τοῦ θανάτου γιά τούς παραβάτες¹¹. Στό Ἀριθμ. 15,32-36 μάλιστα καταγράφεται καί ἡ πρώτη, ἀλλά μοναδική σέ ὁλόκληρη τήν Π. Διαθήκη, ἐφαρμογή τῆς αὐστηρῆς αὐτῆς διατάξεως, ἡ ὁποία ἔχει μᾶλλον προληπτικό παρά κατασταλτικό χαρακτήρα¹².

Στή σύντομη ἀναφορά τοῦ Ἐξόδ. 34,21 ὡς «ἔργα» πού ἀπαγορεύονται τήν ἡμέρα τοῦ Σαββάτου προσδιορίζονται συγκεκριμένα ἡ σπορά καί ὁ θερισμός, ἐνῶ στό Ἐξόδ. 35,1-3 προστίθεται μία νέα ἀπαγόρευση, πού ἀφορᾶ στό ἄναμμα φωτιᾶς.

⁹ Βλ. περισσότερα Σ. Καλαντζάκη-Α. Παπαρνάκη, *Ἀπό τήν Παλαιά στήν Καινή Διαθήκη διά τοῦ Νόμου καί τῶν προφητῶν*, Θεσσαλονίκη: Γράφημα 2022, σ. 33ἔξ.

¹⁰ Πρβλ. T. B. Dozeman, *God on the Mountain: A Study of Redaction, Theology and Canon in Exodus 19-24*, Atlanta: Scholars Pr 1989. J. M. Sprinkle, «Law and narrative in Exodus 19-24», *Journal of the Evangelical Theological Society* 47 (2004), σ. 235-252. L. Schmidt, «Dekalog und Bundesbuch im Kontext von Exodus 19-24», *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 128 (2016), σ. 579-593.

¹¹ Ἀπό τήν ἔποψη τῆς ἀναλυτικῆς θεωρίας τῆς «ἱστορίας τῆς ἐκδοσης» σχετικά μέ τήν διαμόρφωση τοῦ κειμένου βλ. ἐνδεικτικά S. van den Eynde, «Keeping God's Sabbath: ὅτ and berit (Exod 31,12-17)», στό M. Vervenne (ἐκδ.), *Studies in the Book of Exodus: Redaction - Reception - Interpretation*, Leuven 1996, σ. 501-511. S. Olyan, «Exodus 31:12-17: the Sabbath according to H, or the Sabbath according to P and H?», *JBL* 124 (2005), σ. 201-209. J. Stackert, «Compositional strata in the Priestly Sabbath: Exodus 31:12-17 and 35:1-3», *The Journal of Hebrew Scriptures* 11 (2011), σ. 1-15.

¹² Γιά τίς διάφορες προσπάθειες ἐρμηνείας τῆς αὐστηρῆς αὐτῆς διατάξεως βλ. ἐνδεικτικά J. Weingreen, «Case of the woodgatherer: Numbers 15:32-36», *Vetus Testamentum* 16 (1966), σ. 361-364. J. Burnside, «What shall we do with the Sabbath-gatherer?: A narrative approach to a "hard case" in biblical law (Numbers 15:32-36)», *Vetus Testamentum* 60 (2010), σ. 45-62. D. Bediako, «The Punishment of the Sabbath Breaker in Numbers 15:32-36», *Journal of the Adventist Theological Society* 30 (2019), σ. 69-94.

Στό βιβλίο του Λευϊτικού προσδίδεται στό Σάββατο ή λειτουργική-τελετουργική του διάσταση: ως απόρροια τῆς 4^{ης} ἐντολῆς, τό Σάββατο ἐντάσσεται στό Ἰουδαϊκό ἐορτολόγιο ως ἑβδομαδιαία ἐορτή (23,1-3). Ἡ ἀργία ἀναδεικνύεται ως τό σημαντικότερο χαρακτηριστικό τῆς καί ὁ ὅρος «σάββατο» ταυτίζεται πλέον μέ τήν ἔννοια τῆς ἀργίας. Γιά τόν λόγο αὐτό καί βρίσκουμε τόν ὅρο στόν πληθυντικό ἀριθμό ως «σάββατα», δηλαδή «ἀργίες» (19,3-30. 23,38. 26,2), καί ἐπίσης νά χρησιμοποιεῖται καί γιά ἄλλες ἐορτές καί περιστάσεις κατά τίς ὁποῖες ἐπιβάλεται ἀργία-ἀνάπαυση κάθε εἴδους, ὅπως ἡ ἀργία τῆς ἐορτῆς τοῦ Ἑξίλασμοῦ (16), ἡ ἀγρανάπαυση κάθε ἑβδομο ἔτος (25,2-4), ἡ καθολική ἄφεση χρεῶν καί κάθε εἴδους ὑποχρεώσεων κάθε πεντηκοστό ἔτος (ἰωβηλαῖο· 25,10)¹³. Ἀκόμη καί ἡ ἐρήμωση τῆς γῆς τοῦ Ἰσραήλ ἀπό τούς Ἰσραηλίτες ἐξαιτίας τῆς καταστροφῆς καί ἐξορίας τους ἀποκαλεῖται «σαββατισμός» (26,34-35·43· πρβλ. Β΄ Παρ. 36,21. Α΄ Ἑσδρ. 1,55)¹⁴.

Τό Σάββατο ἀποκτᾷ ἐπίσης σημεῖο ἀναφορᾶς τήν ἀγιότητα τοῦ Θεοῦ, πού αἰσθητοποιεῖται στό «ἅγιον», δηλαδή στόν Ναό. Ἀπό πλευρᾶς διατάξεων, τό *Λευϊτικό* ὀρίζει ως καθῆκον τῶν ἱερέων νά ἀντικαθιστοῦν τούς ἄρτους τῆς προθέσεως κατά τό Σάββατο (24,8) καί τό βιβλίο τῶν *Ἀριθμῶν* νά διπλασιάζουν τίς θυσιαστικές προσφορές σέ σχέση μέ τίς ἄλλες ἡμέρες, δηλαδή νά προσφέρουν ὀλοκαυτώματα δύο ἀμνῶν καί δύο σιμιγδαλένιων ἀρτοποιημάτων τό πρωί καί ἄλλων τόσων τό ἐσπέρας (28,9-10)¹⁵.

Πέραν τῆς Πεντατεύχου¹⁶ ἐκείνη πού συμβάλλει καθοριστικά στήν διαμόρφωση τοῦ ἥθους καί τοῦ περιεχομένου τοῦ Σαββάτου εἶναι ἡ προφητική σκέψη. Τέσσερις εἶναι οἱ σημαντικότερες προφητικές παρεμβάσεις, οἱ ὁποῖες ἐντάσσονται μέσα στό γενικότερο πλαίσιο ἄσκησης κριτικῆς στήν λατρευτική καί γενικότερα θρησκευτική συμπεριφορά τοῦ ἀρχαίου Ἰσραήλ ὅσον ἀφορᾷ στήν τήρηση τῶν ὅρων τῆς σιναϊτικῆς Διαθήκης¹⁷. Ἡ

¹³ Βλ. περισσότερα R. Lowery, *Sabbath and Jubilee*, St. Louis: Chalice Press 2000, σ. 37έξ.

¹⁴ Βλ. S. de Vries, «The Land's Sabbath in 2 Chr 36:21», *Proceedings* 6 (1986), σ. 96-103.

¹⁵ Βλ. περισσότερα J. Rhyder, «Sabbath and Sanctuary Cult in the Holiness Legislation: A Reassessment», *JBL* 138 (2019), σ. 721-740.

¹⁶ Ἐνδιαφέρουσες εἶναι καί ὀρισμένες ἀκόμη πληροφορίες πού ἀντλοῦμε σχετικά μέ τό Σάββατο καί τήν ἱστορία του ἀπό τά λοιπά βιβλία τῆς Π. Διαθήκης. Ἀπό τό Δ΄ Βασ. 4,23 π.χ. μαθαίνουμε ὅτι κατά τήν ἡμέρα τοῦ Σαββάτου οἱ Ἰσραηλίτες συνήθιζαν νά ἐπισκέπτονται «ἀνθρώπους τοῦ Θεοῦ», προφανῶς στό πλαίσιο τοῦ «ἀγιασμοῦ» τῆς ἡμέρας. Βλ. περισσότερα H. H. P. Dressler, «The Sabbath in the Old Testament», στό στό D. A. Carson (ἐκδ.), *From Sabbath to Lord's Day*, σ. 21-42.

¹⁷ Πρβλ. G. F. Hasel, «“New moon and Sabbath” in eighth century Israelite prophetic writings (Isa 1:13; Hos 2:13; Amos 8:5)», στό *Wünschet Jerusalem Frieden': collected communications to XIIth Congress of the International Organization for the Study of the Old Testament, Jerusalem, 1986, Frankfurt am Main 1988*, σ. 37-64. G. F. Hasel, W.G.C. Murdoch, «The Sabbath in the prophetic and historical literature of the Old Testament», στό K. A. Strand (ἐκδ.), *The Sabbath in Scripture and History*, Washington 1982, σ. 44-56.

γενική κατεύθυνση τοῦ προφητικοῦ κηρύγματος εἶναι ἡ ἀποδοκιμασία τῆς παράβασης τῶν ἐντολῶν καί ἡ ἐξάντληση τῆς ἀνταπόκρισης τοῦ λαοῦ στόν Νόμο μέ θυσιαστικές προσφορές πού δέν συνοδεύονται ἀπό ἀνάλογη ἠθική συμπεριφορά σέ ἄλλους τομεῖς τῆς καθημερινότητας.

Ὁ προφήτης Ἀμώς στηλιτεύει καί τά δύο φαινόμενα στήν ζωή τοῦ βορείου βασιλείου τοῦ Ἰσραήλ, καθὼς διαπιστώνει καί τήν παραβίαση τῆς ἀργίας τοῦ Σαββάτου μέ τήν ἄσκηση ἐμπορικῶν δραστηριοτήτων καί τήν ἀνήθικη συμπεριφορά τόσο ὡς ἀνυπομονησία γιά τήν σύντομη παρέλευσή του, καί συνεπῶς ἀδιαφορία γιά τήν ὑπαρξή του, ὅσο καί ὡς ἀδικία στίς ἐπιτελούμενες συναλλαγές μέ ζυγαριές πού «κλέβουν» (6,3. 8,5).

Ὁ προφήτης Ἡσαΐας μεταφέρει τήν ἀπέχθεια τοῦ Θεοῦ γιά τήν τήρηση τοῦ Σαββάτου πού δέν συνοδεύεται ἀπό ἀνάλογη ἠθική ἀκεραιότητα ὅσον ἀφορᾷ στήν ἀπόδοση δικαιοσύνης στούς ἀδικουμένους, στά ὄρφανά καί στίς χῆρες (1,13-17)¹⁸. Στό τελευταῖο μέρος τοῦ βιβλίου του περιλαμβάνονται ἔντονες προτροπές γιά τήν «φύλαξη» (56,4) καί τήν μὴ «βεβήλωσή» του (56,6), ἐνῶ προσδιορίζονται συγκεκριμένα οἱ τρόποι διαφοροποίησής του ἀπό τίς λοιπές ἡμέρες τῆς ἐβδομάδας ὡς ἡμέρας εὐφροσύνης καί τρυφῆς: «ἐάν ἀποστρέψῃς τὸν πόδα σου ἀπὸ τῶν σαββάτων τοῦ μὴ ποιεῖν τὰ θελήματά σου ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἀγία καὶ καλέσεις τὰ σάββατα τρυφερά, ἅγια τῷ Θεῷ σου, οὐκ ἀρεῖς τὸν πόδα σου ἐπ' ἔργῳ οὐδὲ λαλήσεις λόγον ἐν ὀργῇ ἐκ τοῦ στόματός σου, καὶ ἔση πεπορθῶς ἐπὶ Κύριον» (58,13-14).

Ἡ τήρηση τοῦ Σαββάτου βρέθηκε στό στόχαστρο καί τοῦ προφήτη Ἱερεμία, ὁ ὁποῖος στηλίτευσε σκληρὰ τήν παραβίαση τῆς ἀργίας μέ τήν ἐπίδοση σέ ἐμπορικές καί ἄλλες καθημερινές δραστηριότητες «αἶροντας βαστάγματα ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῶν σαββάτων», «εἰσπορευόμενοι» καί «ἐκπορευόμενοι» τῶν πυλῶν τῆς Ἱερουσαλήμ, ἐνῶ προειδοποίησε μέ ἔμφαση γιά τίς ὀδυνηρές συνέπειες πού θά εἶχε αὐτή ἡ συμπεριφορά γιά τόν Ἰούδα, ὅπως ἀκριβῶς καί γιά τόν Ἰσραήλ: «καὶ ἀνάψω πῦρ ἐν ταῖς πύλαις αὐτῆς καὶ καταφάγεται ἄμφοδα Ἱερουσαλήμ καὶ οὐ σβεσθήσεται» (17,21-27)¹⁹.

Ὁ Ἱερεμίας ἔζησε στήν κρίσιμη ἐποχὴ ἀμέσως πρὸ τῆς βαβυλώνιας αἰχμαλωσίας, ὅποτε καί οἱ συνέπειες τῶν προειδοποιήσεων του ἔγιναν ἄμεσα ἀντιληπτές. Ἡ καταστροφή ἐπιτελέσθηκε, ἡ χώρα ἐρημώθηκε καί οἱ κάτοικοί της σύρθηκαν αἰχμάλωτοι στή Βαβυλώνα. Ἐκεῖ ἔδρασε ὁ προφήτης Ἰεζεκιήλ, ὁ ὁποῖος ἐπιβεβαίωσε τὸν Ἱερεμία καί ὡς αἰτία τῆς καταστροφῆς τόνισε ιδιαίτερα τήν παραβίαση-βεβήλωση τοῦ Σαββάτου,

¹⁸ Βλ. B. Gosse, «Sabbath, identity and universalism go together after the return from exile», *Journal for the Study of the Old Testament* 29 (2005), σ. 359–370.

¹⁹ Πρβλ. J. Briend, «Le Sabbat en Jr 17,19-27», στό A. Caquot κ.ἄ. (ἐκδ.), *Mélanges bibliques et orientaux en l'honneur de M Mathias Delcor*, Kevelaer 1985, σ. 23–35. R. A. Jacobson, «A Freedom That Is No Freedom: Jeremiah 34 and the Sabbatical Principle», *Word & World* 22 (2002), σ. 396–405. A. Jassen, «Tracing the threads of Jewish law: the Sabbath carrying prohibition from Jeremiah to the Rabbis», *Annali Di Storia Dell'Esegesi* 28 (2011), σ. 253–278.

διότι αυτό είχε αναδειχθεί ως τό «σημείον τῆς διαθήκης» μεταξύ τοῦ Θεοῦ καί τοῦ λαοῦ (20,12έξ. 22,8·26. 23,38)²⁰. Γιά τόν λόγο αυτό καί στούς ὀραματισμούς τοῦ προφήτη τό Σάββατο κατέχει ἐξέχουσα θέση στή νέα λατρεία τῶν ἐσχάτων: θά ἀγιάζεται μέ τήν τήρηση τῆς ἀργίας, μέ τήν ὑπερβάλλουσα προσοφορά ὀλοκαυτωμάτων (ἕξι ἀμνῶν καί ἑνός κριοῦ) καί μέ τό ἄνοιγμα τῆς ἱερῆς ἀνατολικῆς πύλης τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς τοῦ νέου Ναοῦ γιά νά τελεσθεῖ ἡ ἐβδομαδιαία λατρεία (44,24. 45,17. 46,1-12)²¹.

Συνοψίζοντας τά παραπάνω διαπιστώνουμε ὅτι μέ βάση τά βιβλικά δεδομένα τό κύριο χαρακτηριστικό τοῦ Σαββάτου εἶναι ἡ ἀργία-ἀνάπαυση ἀπό τήν καθημερινή ἐργασία μέ στόχο τήν διάκρισή του (ἀγιασμό) ἀπό τίς ὑπόλοιπες ἡμέρες τῆς ἐβδομάδας²². Συνοδεύεται ἀπό τρεῖς παραδόσεις, οἱ ὁποῖες προσδίδουν τό ἰδιαίτερο ἦθος καί τόν χαρακτήρα του: τήν θεολογική, πού τό συνδέει μέ τήν ἀνάπαυση τοῦ Θεοῦ ἀπό τό δημιουργικό του ἔργο· τήν ἀνθρωπιστική-ἠθική-κοινωνική, πού τό συνδέει μέ τήν κατά τό δυνατόν ἀνακούφιση ἀπό κάθε εἶδους βιοτικό κάματο· καί τήν λατρευτική, πού αὐξάνει σέ ποιότητα καί ποσότητα τίς περιορισμένες δυνατότητες ἀγιασμοῦ καί λατρείας τοῦ Θεοῦ κατά τή διάρκεια τῆς ἐβδομάδας. Γιά τούς λόγους αὐτούς τό Σάββατο χαρακτηρίζεται ἐορτή καί εὐφροσύνη, μέ τήν ὁποία ὁ Ἰουδαῖος ἔρχεται σέ στενότερη ἐπικοινωνία μέ τόν Θεό καί τόν συνάνθρωπό του, σφυρηλατώντας στενοῦς δεσμούς μετοχῆς καί κοινωνίας ὡς μέλος τῆς διαθηκικῆς κοινότητος²³.

²⁰ Βλ. O. Lukács, «Scrutinizing the Sabbath Commandments in the Book of Ezekiel», *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Catholica Latina* 61 (2016), σ. 5-42. Τῆς ἰδίας, *Sabbath in the Making*, σ. 185έξ. 275έξ. Y. Ueoka, «Variances of the Sabbath: Ezekiel's Sabbaths as a Clue for the Reexamination of the Concept of the Sabbath», *Monotheistic World* 7 (2016), σ. 20-40.

²¹ Πρβλ. J. R. Davila, «The macrocosmic temple, scriptural exegesis, and the Songs of the Sabbath sacrifice», *Dead Sea Discoveries* 9 (2002), σ. 1-19. W. J. Houston, «Work in God's World: Reception and Theology of the Sabbath Commandment», *Journal of Theological Interpretation* 15 (2021), σ. 157-177.

²² O G. Robinson ὑποστηρίζει ἀντιθέτως ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἀργίας δέν βρίσκεται στήν ἀρχική ἔννοια τοῦ Σαββάτου· βλ. «*The Idea of Rest in the Old Testament and the Search for the Basic Character of Sabbath*», *ZAW* 92 (1980), σ. 32-42. Γιά τήν M. Frey τό Σάββατο διασφαλίζει τή ροή τοῦ χρόνου καί τόν ρυθμό τῆς ζωῆς ἀπό τήν ἐποχή τῆς Αἰγύπτου («Sabbath in Egypt? An Examination of Exodus 5», *JSOT* 39 (2015), σ. 249-263).

²³ Πρβλ. F. P. Möller, «Three perspectives on the Sabbath», *In die Skriflig* 53:1 (2019), a2394. <https://doi.org/10.4102/ids.v53i1.2394>. W. J. Houston, «Work in God's World: Reception and Theology of the Sabbath Commandment», *Journal of Theological Interpretation* 15 (2021), σ. 157-177.

3. Η εξέλιξη του Σαββάτου στον πρώιμο Ιουδαϊσμό

α) Μετ αιχμαλωσιακές ανησυχίες

Ο προφητικός έλεγχος τής παράβασης τών εντολών του Θεού κατά τήν προαιχμαλωσιακή έποχή καί ή έπιβεβαίωση τών άπειλητικῶν προειδοποιήσεων για τήν έπερχόμενη καταστροφή του Ισραήλ εξαιτίας τους, φαίνεται ότι δημιούργησαν στήν μετ αιχμαλωσιακή Ιουδαϊκή κοινότητα μία αύξημένη εύαισθησία στήν τήρηση τών εντολών καί τών άλλων νομικῶν διατάξεων καί ύπερευαισθησία άπέναντι στήν πιθανότητα παράβασής τους. Παράλληλα ή ανάγκη συσφίξεως τών χαλαρῶν δεσμῶν τών μελῶν τής κοινότητας τών έξορίστων, πού έπαναπατρίσθηκαν, καί ή έπανασύνδεσή τους μέ τήν προηγούμενη παράδοση, πού διακόπηκε, ήταν άδηρίτη. Ο συνδυασμός τών δύο προφανῶς τούς όδήγησε στήν αναζήτηση παραδοσιακῶν θεσμῶν, πού θά έξυπηρετοῦσαν τόν διπλό αυτό σκοπό, για νά τούς αναδείξουν μέσω καί τής αύστηρῆς τήρησής τους. Ο θεσμός του Σαββάτου ύπῆρξε ένας άπό τούς πιό κατάλληλους²⁴.

Όλοκληρώνοντας τήν διήγηση τής καταστροφῆς τής Ιερουσαλήμ ό Χρονικογράφος διαπιστώνει ότι αύτή έγινε «του πληρωθῆναι λόγον κυρίου δια στόματος Ιερεμίου» (Β' Παρ. 36,21· πρβλ. Α' Έσδρ. 1,55)²⁵, άφου ό τελευταίος βασιλιά Σεδεκίας «έποίησεν τὸ πονηρὸν ένώπιον Κυρίου Θεου αυτού, [καί] οὐκ ένετράπη άπό προσώπου Ιερεμίου του προφήτου καί εκ στόματος Κυρίου» (36,12). Αυτό ως φαίνεται ήταν καί τό κύριο αφήγημα τής μετ αιχμαλωσιακῆς κοινότητας όσον άφορᾶ στήν έρμηνεία τής βαβυλώνιας αιχμαλωσίας²⁶. Για τόν λόγο αυτό χαρακτηριστικά παραδίδεται στό βιβλίο του Νεεμία, ότι οί έπαναπατρισθέντες Ιουδαίοι «κατηράσαντο αυτούς καί εισήλθοσαν έν άρχαί καί έν όρκω του πορεύεσθαι έν νόμω του Θεου... καί φυλάσσεσθαι καί ποιείν πάσας τας έντολάς Κυρίου... καί λαοί τής γῆς οί φέροντες τούς άγορασμούς καί πᾶσαν πρᾶσιν έν ήμέρα του σαββάτου άποδόσθαι, οὐκ άγορῶμεν παρ' αυτών έν σαββάτω καί έν ήμέρα άγία» (10,29-31). Όταν μάλιστα λίγο άργότερα ό Νεεμίας διαπίστωσε ότι δέν τήρησαν τόν αύστηρό όρκο τους, «εμαχεσάμην», λέγει, «τοῖς υἱοῖς Ιούδα τοῖς έλευθέροις καί εἶπα αυτοῖς· Τίς ό λόγος οὗτος ό πονηρός, όν ύμεῖς ποιείτε καί βεβηλοῦτε τήν ήμέραν

²⁴ Πρβλ. D. A. Glatt-Gilad, «Reflections on the structure and significance of the 'amañah (Neh 10,29-40)», ZAW 112 (2000), σ. 386-395. I. Yang, «Understanding Isa 56:1-8 in Light of the Sabbath Text in Neh 13:15-22», *Journal of Christian Education in Korea* 117 (2020), σ. 47-71 (doi:10.18708/kjcs.2020.07.117.1.47). O. Lukács, *Sabbath in the Making*, σ. 225έξ.

²⁵ R. B. Dillard, *2 Chronicles*, Dallas: Word Incorporated 2002 [*Word Biblical Commentary vol. 15*], σ. 301.

²⁶ Πρβλ. D. S. Irudayaraj, «'What Is This Evil Thing...Profaning the Sabbath?': A New-Historicist Look at the Sabbath Restrictions in Nehemiah 13:15-22», *Conspectus* 23 (2017), σ. 99-124, ό όποῖος θεωρεῖ ότι ό Νεεμίας συνεχίζει τήν παράδοση τής καινοτομίας του Ιερεμία.

του σαββάτου; οὐχὶ οὕτως ἐποίησαν οἱ πατέρες ὑμῶν; καὶ ἤνεγκεν ἐπ’ αὐτοὺς ὁ Θεὸς ἡμῶν καὶ ἐφ’ ἡμᾶς πάντα τὰ κακὰ ταῦτα καὶ ἐπὶ τὴν πόλιν ταύτην· καὶ ὑμεῖς προστίθετε ὀργὴν ἐπὶ Ἰσραὴλ βεβηλῶσαι τὸ σάββατον». Τότε ἔδωσε ἐντολὴ νὰ κλείνουν οἱ πύλες τῆς πόλεως ἀπὸ τὴν Παρασκευὴ τὸ βράδυ «ὥστε μὴ αἴρειν βαστάγματα ἐν ἡμέρᾳ τοῦ σαββάτου». Ὅταν δὲ ἀντιλήφθηκε ὅτι καὶ πάλι οἱ ἄνθρωποι ἔβγαιναν ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς πόλεως καὶ συνέχιζαν νὰ ἐμπορεύονται, ἀναγκάστηκε νὰ τοὺς ἀπειλήσει μὲ τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου: «ἐὰν δευτερώσητε, ἐκτενῶ τὴν χεὶρά μου ἐν ὑμῖν» (13,15-22)²⁷.

β) Μεταγενέστερες ἀνησυχίες

Ἔτσι, στὸν πρώιμο Ἰουδαϊσμό παρατηρεῖται μία διαρκῶς ἀυξανόμενη τάση αὐστηροποίησης στὴν ἐφαρμογὴ διαφόρων ἐντολῶν μὲ πιὸ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα α) τὴν καθιέρωση τοῦ ἀπρόφερτου ἱεροῦ τετραγράμματος Ὀνόματος τοῦ Θεοῦ YHWH ἐξαιτίας τοῦ φόβου παράβασης τῆς τρίτης ἐντολῆς (οὐ λήψη τοῦ ὀνόματος Κυρίου...) καὶ β) τὴν συσσώρευση ἀπαγορευτικῶν ἐφαρμοστικῶν διατάξεων στὴν τήρηση τῆς σαββατικῆς ἀργίας. Κύριοι ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἦταν οἱ Ἰουδαῖοι νομοδιδάσκαλοι καὶ μελετητές τοῦ μωσαϊκοῦ Νόμου σὲ συνεργασία μὲ τοὺς ἱερεῖς, στοὺς ὁποίους στρεφόταν ὁ λαὸς προκειμένου νὰ λάβει ἐκείνη τὴν καθοδήγηση πού θὰ τὸν ἔκανε νὰ αισθάνεται ἀσφαλῆς ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀκρίβεια μὲ τὴν ὁποία τηροῦσε τοὺς νόμους τῆς θρησκείας του. Τὴν περίοδο αὐτὴ τῶν τριῶν τεσσάρων τελευταίων προ-χριστιανικῶν αἰώνων σηματοπίστηκε σταδιακὰ ὁ λεγόμενος «προφορικός» νόμος, ὁ ὁποῖος θεωρήθηκε ἰσόκυρος μὲ τὸν γραπτό²⁸.

Ὁ «προφορικός» νόμος ἀποτελεῖται ἀπὸ ὅλες τὶς ἀποφάνσεις τῶν ραββίνων στό μόνιμο καὶ διαχρονικὸ ἐρώτημα τῆς ἀκριβοῦς τήρησης τῆς κάθε μίας ἀπὸ τὶς 613 διατάξεις τοῦ μωσαϊκοῦ νόμου σὲ κάθε διαφορετικὴ ἔκφραση τῆς καθημερινότητος²⁹. Τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τους εἶναι ἀφ’ ἑνός μὲν ἡ λεπτολογία, ἀφ’ ἑτέρου δὲ οἱ ἀντιφάσεις καὶ οἱ συγκρού-

²⁷ Βλ. L. B. J. Noya, «Offerings Matter: Revisiting the Sabbath Transgression in Nehemiah 13 and the So-Called Sabbath Reform», *JSOT* 47 (2023), σ. 408-430.

²⁸ Βλ. J. Z. Lauterbach, «Oral Law», *Jewish Encyclopedia*, 1906, σ. 423-426 [www.jewishencyclopedia.com/articles/11750-oral-law]. Πρὸβλ. J. M. Silverman, «Imperialism, Identity, and Language Choice in Persian Yehud: Towards Understanding the Socio-Political Implications in the Achaemenid Empire», *Advances in Ancient, Biblical, and Near Eastern Research* 1 (2021), σ. 145-192. E. Ben Zvi, «On social memory and identity formation in late Persian Yehud: a historian’s viewpoint with a focus on prophetic literature, Chronicles and the Deuteronomistic historical collection», σὲ L. Jonker (ἐκδ.), *Texts, Contexts and Readings in Postexilic Literature: Explorations into Historiography and Identity Negotiation in Hebrew Bible and Related Texts*, Tübingen: Mohr Siebeck 2011, σ. 95-148.

²⁹ Βλ. J. M. Baumgarten, «Unwritten law in the pre-rabbinic period», *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period* 3 (1972), σ. 7-29.

σεις μεταξύ τῶν ἀπόψεων τῶν διαφόρων ραββίνων, πού ὀδήγησε στήν παράθεσή τους ὑπό τό ὄνομα τοῦ εἰσηγητή, ὥστε τελικά νά εἶναι σέ θέση καθένας νά καταλήξει στό δικό του συμπέρασμα ὡς πρός τό τελικά πρακτέο³⁰. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ διήγηση πού παραδίδεται στό *Α΄ Μακκαβαίων*, ὅταν κατά τήν διάρκεια τῆς μακκαβαϊκῆς ἐπανάστασης ὁ ἑλληνικός στρατός ἐπιτέθηκε στούς ἐπαναστάτες τήν ἡμέρα τοῦ Σαββάτου καί ἐκεῖνοι ἀρνήθηκαν νά ἀμυνθοῦν προκειμένου νά μήν παραβιάσουν τήν ἀργία, μέ ἀποτέλεσμα νά φονευθοῦν χίλιοι ἄνθρωποι. Αὐτό ὀδήγησε τήν ἡγεσία τους στήν ἀπόφαση νά μήν ἐπαναληφθεῖ τό γεγονός καί νά ἐπιτρέπεται νά πολεμοῦν κατά τήν ἡμέρα τοῦ Σαββάτου (2,41)³¹. Ἡ ἀπειλή τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς εἶναι ἡ μοναδική ἐξαίρεση πού ἐπιτρέπει τήν παράβαση τῶν σαββατικῶν διατάξεων — ἀλλά καί πάλι στό ἀπόλυτα ἀναγκαῖο — ἕως σήμερα³².

Ἡ ποικιλία τῶν ραββινικῶν ἀπόψεων διαπιστώνεται στήν ποικιλία τῶν θρησκευτικῶν ομάδων τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, φαρισαίων, σαδδουκαίων, θεραπευτῶν ἢ ἔσσαίων. Οἱ τελευταῖοι, κατά τόν Ἰώσηπο, τηροῦσαν τό Σάββατο αὐστηρότερα «Ἰουδαίων ἀπάντων»³³. Ὅλοι

³⁰ Ἡ μέθοδος αὐτή ἀποτυπώνεται στό Ταλμούδ πού ἀποτελεῖ συλλογή ἀπόψεων ἀρχαιότερων καί νεωτέρων ραββίνων ὡς τόν 5ο αἰ. μ.Χ. σέ διάφορα θέματα τήρησης τῶν νομικῶν διατάξεων ἢ ἄλλων γενικότερων θεολογικῶν θεμάτων πού ἀπασχόλησαν τήν σκέψη τοῦ πρώιμου Ἰουδαϊσμοῦ καί μεταγενέστερα, ιδιαίτερα μετά τήν καταστροφή τοῦ 70 μ.Χ., ὅποτε ὅλα τά προηγούμενα ἐντάθηκαν στό ἔπακρο καί τό Σάββατο ἀπέκτησε τήν ἀξιωματική του θέση· βλ. E. K. Ginsburg, *The Sabbath*, σ. 62έξ. Για τούς P. G.R. de Villiers – G. Marchinkowski ἡ ποικιλία τῶν διατάξεων καί τῶν ἀπόψεων ἐπιτάθηκε στό περίπλοκο ἑλληνορωμαϊκό περιβάλλον («Sabbath keeping and Sunday observance as spiritual practice», *Stellenbosch Theological Journal* 6 (2020), σ. 175–200). Για τήν μεταγενέστερη παράδοση βλ. R. Goldenberg, *The Sabbath-Law of Rabbi Meir*, Missoula: Scholars Press 1978, σ. 20έξ. E. K. Ginsburg, *Sod ha-Shabbat (The Mystery of the Sabbath) from the Tola'at Ya'aqov of R. Meir ibn Gab-bai*, New York 1989, σ. 4έξ.

³¹ Βλ. περισσότερα F. Borchardt, «Sabbath observance, Sabbath innovation: the Hasmo-nians and their legacy as interpreters of the law», *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period* 46 (2015), σ. 159-181.

³² I. Σ. Μιζάν, *Σσουλχάν Αρούχ. Ὁδηγός γιά τήν ἐφαρμογή τοῦ Νόμου σύμφωνα μέ τήν Σεφαραδίτικη παράδοση*, Ἀθήνα 2017, σ. 132-134.

³³ «...τοῖς δὲ πρεσβυτέροις ὑπακούουσιν καί τοῖς πλείοσιν ἐν καλῷ· δέκα γοῦν συγκαθεζομένων οὐκ ἂν λαλήσειέν τις ἀκόντων τῶν ἐννέα. καί τὸ πτύσαι δὲ εἰς μέσους ἢ τὸ δεξιὸν μέρος φυλάσσονται καί ταῖς ἑβδομάσιν ἔργων ἐφάπτεσθαι διαφορώτατα Ἰουδαίων ἀπάντων· οὐ μόνον γὰρ τροφὰς ἑαυτοῖς πρὸ μιᾶς ἡμέρας παρασκευάζουσιν, ὡς μὴ πῦρ ἐναύοιεν ἐκείνην τήν ἡμέραν, ἀλλ' οὐδὲ σκευὸς τι μετακινήσαι θαρροῦσιν οὐδὲ ἀποπατεῖν. ταῖς δ' ἄλλαις ἡμέραις βόθρον ὀρύσσοντες βάθος ποδιαῖον τῆ σκαλίδι, τοιοῦτον γὰρ ἐστὶν τὸ διδόμενον ὑπ' αὐτῶν ἀξινίδιον τοῖς νεοσυστάτοις, καί περικαλύψαντες θοιμάτιον, ὡς μὴ τὰς αὐγὰς ὑβρίζοιεν τοῦ θεοῦ, θακεύουσιν εἰς αὐτόν. ἔπειτα τήν ἀνορυχθεῖσαν γῆν ἐφέλκουσιν εἰς τὸν βόθρον· καί τοῦτο ποιοῦσι τοὺς ἐρημοτέρους τόπους ἐκλεγόμενοι. καίπερ δὴ φυσικῆς οὐσῆς τῆς τῶν λυμάτων ἐκκρίσεως ἀπολούεσθαι μετ' αὐτὴν καθάπερ μεμιασμένοις ἔθιμον» (*Ἰουδαϊκός Πόλεμος*, 2,146-149, B. Niese (ἐκδ.), *Flavii Iosephi opera*, τ. 6, Berlin 1955).

οί παραπάνω μπορεῖ μὲν νά διαφωνοῦσαν στίς ἐπί μέρους λεπτομέρειες, ἀλλά συμφωνοῦσαν ὡς πρὸς τὴν ἀνάγκη αὐστηρότητας στὴν τήρηση τῆς σαββατικῆς ἀργίας³⁴. Παρακάμπτοντας ἄλλες μαρτυρίες ἀπὸ τίς πληροφορίες πού μᾶς προσφέρουν τὰ ἀρχαῖα κείμενα, ὅπως τοῦ Ἰωσήπου, τοῦ Φίλωνα, τῶν χειρογράφων τοῦ Κουμράν, τῆς ἀπόκρυφης καὶ ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας³⁵, παραθέτουμε μόνον τὸν ὀρισμὸ τῆς ἀργίας σύμφωνα μὲ τίς διατάξεις τοῦ σύγχρονου ἐγχειριδίου τῆς Ἰουδαϊκῆς εὐσέβειας, στό ὁποῖο διατηρεῖται τό ἴδιο πνεῦμα, ὅσον ἀφορᾷ στὴν αὐστηρότητα τήρησης τῆς ἀργίας, καί ἡ ἴδια λεπτολογία, ὅσον ἀφορᾷ στό εἶδος τῶν ἀπαγορευόμενων ἐργασιῶν σέ μία σύγχρονη ἐκδοχή ἐφαρμογῆς τους. Σύμφωνα μὲ τό Σουληχάν Αρούχ «ἡ βασική ἀρχή τοῦ Σαμπάτ εἶναι ἡ ἀποχή ἀπὸ τὴν ἐργασία (μελαχά). Ἐργασία νοεῖται ὄχι μόνο ἡ σωματική ἐργασία ἀλλά καί κάθε δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς ὕλης. Γί' αὐτό καί δέν ἀπέχουμε μόνον ἀπὸ κουραστικές ἐργασίες, ἀλλά καί ἀπὸ δραστηριότητες πού δέν ἀπαιτοῦν σχεδόν καμία προσπάθεια, ὅπως τό ἄναμμα τῆς φωτιᾶς ἢ τό γράψιμο. Οἱ ἀπαγορεύσεις γιά κάθε δραστηριότητα χωρίζονται σέ κύριες, ὅπως τίς ὀρίζει ἡ Τορά, δευτερογενεῖς καί ραββινικές»³⁶. Τέτοιες δραστηριότητες εἶναι: τό ἄγγιγμα ἐργαλείων πού χρησιμεύουν σέ ἀπαγορευμένες ἐργασίες, ὅπως ψαλίδι, μέτρο, στυλό, λάμπα (ἀκόμη κι ἂν δέν εἶναι ἀναμμένη), ἐμπορικά ἔγγραφα, ὁμόλογα, ἐπιταγές, χρήματα κλπ. ἐκτός ὅσων μπορεῖ νά χρησιμοποιηθοῦν γιά τό φαγητό (π.χ. σφυρί γιά νά σπάσει κάποιος καρύδια)· ἡ μεταφορά ὁποιοῦδήποτε ἀντικειμένου ἀπὸ ἰδιωτικό σέ δημόσιο χῶρο, γι αὐτό συστήνεται π.χ. ἡ φροντίδα νά ἀδειάζουν οἱ τσέπες τῶν ρούχων ἀπὸ τὴν Παρασκευή· τό ξεδιάλεγμα ἢ τό φιλτράρισμα· τό στύψιμο ὁποιοῦδήποτε ὑφάσματος· τό παίξιμο μουσικοῦ ὄργάνου· τό κόψιμο καί τό ράψιμο, τό δέσιμο καί τό λύσιμο, τό κούρεμα ἀκόμη καί νυχιῶν ἢ παρονυχίδων μὲ τό στόμα, τό γράψιμο καί τό σβήσιμο, τό βάψιμο, τό φύτεμα, τό ἄλεσμα, τό σβήσιμο ἢ τό ἄναμμα φωτιᾶς ἀκόμη καί μέ τό πάτημα

³⁴ Πρὸβλ. Michael J. Broyde καί Akiva R. Berger, «Jewish Ethics in Torah Reading: Balancing Hatred, the Ways of Peace, Holiness, Communal Dignity, and the Obligation to Read Torah on Shabbat when Five Israelite Men are not Present», *Hakirah, the Flatbush Journal of Jewish Law and Thought* 23 (2017), σ. 181-196.

³⁵ Γιά τίς μαρτυρίες αὐτές βλ. ἀντιπροσωπευτικά Yong-Eui Yang, *Jesus and the Sabbath in Matthews Gospel*, Sheffield 1997, σ. 53έξ. [*Library of New Testament Studies* 139]. M. H. Burer, *Divine Sabbath Work*, σ. 58έξ. C. Rowland, «A summary of Sabbath observance in Judaism at the beginning of Christian era», στό D. A. Carson (ἐκδ.), *From Sabbath*, σ. 43-56. H. A. McKay, *Sabbath and Synagogue*, σ. 43έξ. Bob Becking, «Sabbath at Elephantine. A Short Episode in the Construction of Jewish Identity», στό A. Houtman κ.ά. (ἐκδ.), *Empsychoi Logoi - Religious Innovations in Antiquity. Studies in Honour of Pieter Willem van der Horst*, Leiden: Brill 2008, σ. 177-190 [*Ancient Judaism and Early Christianity* 73].

³⁶ I. Σ. Μιζάν, *Σουληχάν Αρούχ*, σ. 96-97. Οἱ ἐργασίες αὐτές σύμφωνα μὲ τίς ραββινικές παραδόσεις τοῦ Ταλμούδ ἦταν ὅσες εἶχαν σχέση μὲ αὐτὴ τὴν κατασκευὴ τῆς Σκηνῆς τοῦ Μαρτυρίου πού περιγράφονται στό Ἐξόδ. 31· βλ. E. K. Ginsburg, *The Sabbath*, σ. 63έξ.

ηλεκτρικού διακόπτη ή τό άνοιγμα του ψυγείου κ.ο.κ.³⁷. Όπως εξηγείται, «ένας άνθρωπος πού δέν είναι έξοικειωμένος μέ τίς αρχές του Ιουδαϊσμού, θά έβρισκε πολλές καί κουραστικές τίς λεπτομέρειες των κανόνων του Σαμπάτ. Ίσως νά τίς έβρισκε καί ύπερβολικές. Αλλά τίποτε δέν είναι άσήμαντο στον Ιουδαϊσμό... Η μή τήρηση των κανόνων του Σαμπάτ, έπειδή φάνηκαν τάχα ύπερβολικοί καί κουραστικοί, θά όδηγοϋσε στό νά ζήσουμε έναν Ιουδαϊσμό άφυδατωμένο από τό νόημά του καί έντέλει νά χάσουμε τον πνευματικό πλοϋτο του». Παράλληλα συστήνεται οί προετοιμασίες για την ύποδοχή του Σαββάτου, των γευμάτων καί της ανάπαυσης νά γίνονται μέ χαρά καί «στήν πραγματική χαρά του Σαμπάτ φτάνουμε όταν τό τηροϋμε μέ όλους τους τρόπους πού επιτάσσει ή Τορά... Ο πιστός πρέπει νά άγγίξει τή χαρά του Σαμπάτ. Για νά την κερδίσει πρέπει νά άκολουθήσει όλους τους κανόνες του Σαμπάτ, άντλώντας έτσι σωματική καί πνευματική δύναμη»³⁸.

Συνοψίζοντας, ήδη από την εποχή του Κυρίου ό έορτασμός του Σαββάτου πραγματοποιείται στό πλαίσιο της οικογένειας, του Ναού καί της Συναγωγής καί επικεντρώνεται στην τήρηση των σαββατικών διατάξεων περί άργίας. Αυτό, καί όσον άφορα στό ήθος καί στον χαρακτήρα του, έχει ως αποτέλεσμα: α) την έμφαση στην άργία, πού ήταν μέν τό κύριο περιεχόμενο της έορτής, αλλά ύπερτονίσθηκε καί άπολυτοποιήθηκε έναντι των άλλων δύο, του λατρευτικού καί του ανθρωπιστικού, καί β) την έμφαση στην τήρηση των διατάξεων καθ' έαυτήν, ή όποία τήρηση έγινε ό αυτόσκοπός της έορτής καί τελικά ταυτίστηκε μέ τον έορτασμό της.

4. Τό Σάββατο στην Κ. Διαθήκη

Ο Κύριος συγκρούσθηκε μέ τον Ιουδαϊσμό της εποχής του σχετικά μέ την τήρηση του Σαββάτου³⁹. Γνωρίζουμε ότι δύο ήταν οί κύριες κατηγορίες, πού άντιμετώπισε καί οί όποιες τον όδήγησαν τελικά στην θανατική καταδίκη: εκείνη της βλασφημίας, έπειδή διεκδικούσε την ισότητα μέ τον Θεό, καί εκείνη της κατάλυσης της άργίας του Σαββάτου, έπειδή έπανειλημμένως τελούσε θεραπείες ασθενών κατά την ήμέρα του Σαββάτου. Θα μπορούσαμε ίσως καί νά χαρακτηρίσουμε προκλητική τή στά-

³⁷ Ι. Σ. Μιζάν, *Σσουλχάν Αρούχ*, σ. 118-134.

³⁸ Όπ.π., σ. 96. Πρβλ. J. Sacks, «Happiness: a Jewish perspective», *Journal of Law and Religion* 29 (2014), σ. 30-47. M. J. Broyde, «Happiness—and unhappiness—as legally significant categories in Jewish Law», όπ.π., σ. 48-56.

³⁹ Τό ζήτημα έχει προσελκύσει την νεώτερη έρευνα καί διάφορες προσεγγίσεις έχουν διατυπωθεί· βλ. ένδεικτική βιβλιογραφία Μ. Η. Burer, *Divine Sabbath Work*, Winona Lake: Eisenbrauns 2012 [*Bulletin for Biblical Research Supplements* 5]. W. M. Swartley, *Slavery, Sabbath, War and Women. Case Issues in Biblical Interpretation*, Waterloo 1983 [*Conrad Grebel Lectures*]. π. Μ. Κόνια, *Τά σημεία του Ίησού κατά την ήμέρα του Σαββάτου. Ερμηνευτική καί θεολογική προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη 2016.

ση του, καθώς ο Ἰησοῦς ἔδειχνε μία ιδιαίζουσα ἐπιμονή νά προκαλέσει τήν ἀντίδραση τῶν Ἰουδαίων ἐπάνω σέ αὐτό τό ζήτημα. Προφανῶς διότι τό Σάββατο ἦταν ὁ κύριος καθοριστικός παράγοντας τῆς θρησκευτικῆς ταυτότητας τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης⁴⁰, τήν ὁποία ἀκριβῶς ἤθελε νά ἀλλάξει.

Ἀπό τίς εὐαγγελικές καταγραφές τά «ἔργα» τοῦ Ἰησοῦ πού κατακρίθηκαν ὡς κατάλυση τῆς σαββατικῆς ἀργίας ἦταν τό μάδημα στάχων, τό φτιάξιμο πηλοῦ μέ σάλιο, ἡ θεραπεία ἀσθενῶν διά προφορικῆς ἐντολῆς καί ἡ προτροπή στόν παράλυτο τῆς Βηθεσδά νά κουβαλήσει τό κρεβάτι του⁴¹.

Τά ἐπιχειρήματα μέ τά ὁποία ἀντιμετώπισε τίς κατηγορίες ἦταν συνοπτικά τά ἑξῆς:

α) Ἡ σαββατική ἀργία δέν εἶναι ἡ μεγαλύτερη ἐντολή· σχετικοποιεῖται ἔναντι ἄλλων πού κατά περίπτωση θεωροῦνται μείζονες αὐτῆς. Ὁ Ἰησοῦς ἀναφέρει τρία παραδείγματα: 1) τό συχνό φαινόμενο τῆς καθημερινότητος τῶν ἀνθρώπων νά παραβιάζουν τή σαββατική ἀργία, ὅταν παρουσιάζεται ἡ ἀνάγκη τῆς ἐξυπηρέτησης τῶν οἰκιακῶν ζώων, πού διψοῦν ἢ βρίσκονται σέ κάποιο κίνδυνο (Λουκ. 13,15. 14,5). Ἐδῶ πιθανῶς ὁ Κύριος θά εἶχε ὑπόψη του ἀντικρουόμενες ραββινικές ἀπόψεις σχετικά μέ τήν ἀντιμετώπιση τῶν ἑκτακτῶν αὐτῶν καταστάσεων⁴², ἢ τήν γενικότερα ἀκολουθούμενη πρακτική τῶν ἀνθρώπων ἐκτός ραββινικοῦ ἐλέγχου. 2) Τά λειτουργικά καθήκοντα τῶν ἱερέων γιά τήν τέλεση τῆς σαββατικῆς λατρείας, οἱ ὁποῖες περιλαμβάνουν ἐπίπρονες καί κοπιαστικές ἐργασίες, ὅπως κουβάλημα ἀντικειμένων, σφαγή ζώων, πλύσεις, ἄναμα φωτιᾶς κλπ., καί δέν θεωροῦνται παραβάσεις τῶν διατάξεων περί τῆς ἀργίας⁴³. 3) Τήν τέλεση τῆς περιτομῆς προκειμένου νά τηρηθεῖ ἡ σχετική μωσαϊκή διάταξη, ὅταν ἡ ὄγδοη ἡμέρα ἀπό τή γέννηση τοῦ παιδιοῦ συμπέσει τήν ἡμέρα τοῦ Σαββάτου. Στήν περίπτωση αὐτῆς τῆς σύγκρουσης, δίνεται προτεραιότητα στήν περιτομή σέ σχέση μέ τήν σαββατική ἀργία⁴⁴.

β) «Τὸ σάββατον διὰ τὸν ἄνθρωπον ἐγένετο καὶ οὐχ ὁ ἄνθρωπος διὰ τὸ σάββατον» (Μάρκ, 2,27) εἶναι ἡ φράση μέ τήν ὁποία ὁ Κύριος ὑπενθυμίζει

⁴⁰ Πρβλ. Ο. Lukács, *Sabbath in the Making*, σ. 287έξ.

⁴¹ Βλ. π. Μ. Κόνια, ὀπ.π., σ. 258έξ. Πρβλ. γιά τή συζήτηση Isaac de Oliveira, «Being Fair to the Pharisees: The Sabbath Praxis of the Pharisees from a Jewish Latin-American Perspective», *Currents in Theology and Mission* 49 (2022), σ. 14-20.

⁴² Πρβλ. I. H. Marshall, *The Gospel of Luke: A commentary on the Greek text*, Exeter: Paternoster Press 1978, σ. 558. F. Bovon - H. Koester, *Luke 1: A commentary on the Gospel of Luke 1:1-9:50*, Minneapolis: Fortress Press 2002, σ. 203.

⁴³ D. A. Hagner, *Matthew 1-13*, Dallas: Word 2002, σ. 329 [*Word Biblical Commentary* 33A].

⁴⁴ G. R. Beasley-Murray, *John*, Dallas: Word 2002, σ. 109 [*Word Biblical Commentary* 36]. A. T. Lincoln, *Black's New Testament commentary: The Gospel according to Saint John*, Peabody: Hendrickson Publishers 2005, σ. 250.

τήν ἀρχική πρόθεση τοῦ Νομοθέτη⁴⁵. Τονίζει ὅτι ἡ ἐπιβαλόμενη ἀργία ἀπό τήν ἐργασία ἔχει σκοπό νά ἀναπαύσει τόν ἄνθρωπο ἀπό τόν κόπο τῆς ζωῆς καί ὄχι νά τόν ἐγκλείσει σέ μία ιδιότυπη φυλακή ἀπραξίας. Ἐπιπλέον, ἀκολουθώντας τήν θεολογία τοῦ προφητικοῦ κηρύγματος πού δίνει προτεραιότητα στήν προσφορά ἀγάπης πρὸς τόν συνάνθρωπο ἔναντι τῆς τηρήσεως τοῦ τελετουργικοῦ τυπικοῦ τῆς θρησκείας (γιά τήν ὁποία ὁ Ἰησοῦς ἐπικαλεῖται ἀντιπροσωπευτικά τό Ὡσηέ 6,6 «ἔλεον θέλω καί οὐ θυσίαν»)⁴⁶, τονίζει ὅτι ἡ θεραπεία ἑνός ἀσθενοῦς ἀποτελεῖ τήν ὑψίστη προσφορά ἀγάπης (Ἰω. 7,22-23) καί ὅταν αὐτή εἶναι δυνατόν νά δοθεῖ, ἀσφαλῶς τοποθετεῖται σέ ὑψηλότερη θέση στήν ἀξιολογική κλίμακα ἀπό ἐκείνη τῆς ἀκρίβειας στήν τήρηση τῶν σαββατικῶν ἀπαγορεύσεων: «λέγω δὲ ὑμῖν ὅτι τοῦ ἱεροῦ μείζόν ἐστιν ὧδε» (Ματθ. 12,6).

γ) «Ὁ Πατήρ μου ἕως ἄρτι ἐργάζεται καὶ γὰρ ἐργάζομαι» (Ἰω. 5,17). Μέ τήν φράση αὐτή ὁ Κύριος εἰσηγεῖται μία νέα ἐρμηνευτική προσέγγιση στήν σύνδεση τῆς ἀργίας τοῦ Σαββάτου μέ τήν κατάπαυση τοῦ Θεοῦ ἀπό τό δημιουργικό του ἔργο, ἡ ὁποία δείχνει πρὸς τά ἔσχατα⁴⁷. Προτείνει οὐσιαστικά ὅτι ἡ σχετική ἀναφορά τῆς Γενέσεως λανθασμένα ἀπολυτοποιεῖται στή συσχέτισή της μέ τήν ἡμέρα τοῦ Σαββάτου. Τό δημιουργικό ἔργο τοῦ Θεοῦ δέν σταμάτησε ποτέ, καθὼς ὅλοι οἱ πιστοὶ Ἰουδαῖοι ἔχουν αἴσθηση τῆς συνεχοῦς μέριμνας καί φροντίδας του γιά τήν φύση καί τίς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου, ἰδιαίτερα τοῦ λαοῦ του. Ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ἐρμηνεύει τήν συνεχιζόμενη ἐργασία τοῦ Θεοῦ ὡς συντήρηση τῆς δημιουργίας «προνοῶν, κηδόμενος, διακρατῶν καί συνέχων, οὐδέν ἀφιεῖς διαρρηῆναι»⁴⁸.

δ) «Κύριος γὰρ ἐστιν τοῦ σαββάτου ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου» (Ματθ. 12,8). Μέ τήν φράση αὐτή ὁ Ἰησοῦς συνδέει τή νομοθεσία τοῦ Σαββάτου μέ τόν ἑαυτό του, τόν ὁποῖο τοποθετεῖ στή θέση τοῦ Νομοθέτη. Αὐτή ἡ χριστοκεντρική ἀναφορά τοῦ Σαββάτου μέ τήν ὁποία ὁ Κύριος ἐξαεῖ τήν ἰσχὺ τῶν διατάξεων, πού τό συνοδεύουν, ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του στρέφει τό ἐνδιαφέρον στήν καρδιά τοῦ ζητήματος: ὁ λαός τοῦ Θεοῦ θά πρέπει νά ἀποφασίσει νά κάνει μία ἐπιλογή· ἢ θά ἐφαρμόσει τήν παραδεδομένη νομοθεσία τοῦ Σαββάτου ἢ τήν ὁδηγία τοῦ Ἰησοῦ, ἔστω καί ἂν αὐτή ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τήν πρώτη. Ἡ ἀναγνώρισή του ὡς τοῦ

⁴⁵ Πρβλ. J. A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke I-IX: Introduction, translation, and notes* (604)., London: Yale University Press 2008, σ. 604έξ.

⁴⁶ Πρβλ. L. Lybæk, «Matthew's use of Hosea 6,6 in the context of the Sabbath controversies», στό C. M. Tuckett (ἐκδ.), *The Scriptures in the Gospels*, Leuven: Peeters 1997, σ. 491-499 [*Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium*].

⁴⁷ Βλ. Yong-Eui Yang, *Jesus and the Sabbath*, σ. 299. Ὁμοίως καί M. H. Burer, *Divine Sabbath Work*, σ. 139.

⁴⁸ Ἰω. Χρυσόστομος, Ὁμιλία Θ', *Περὶ τοῦ μὴ δεῖν εἰς ἵπποδρομίας... εἰς τὸ, Ὁ Πατήρ μου ἕως ἄρτι ἐργάζεται, καὶ γὰρ ἐργάζομαι*, PG 63,516.

ἀναμενόμενου Μεσσία, ὁ ὁποῖος φέρει τὴν ἐξουσία τοῦ νομοθέτη, εἶναι τό λεπτό καί κρίσιμο σημεῖο τῆς διαφοροποίησης. Χαρακτηριστική ἔκφραση τοῦ διλήμματος αὐτοῦ δίνει ἡ ἀπλότητα μέ τὴν ὁποία ἀποκρίνεται ὁ παραλυτικός τῆς Βηθεσδά στους κατηγοροῦς του γιά παραβίαση τῆς ἀργίας τοῦ Σαββάτου, ἐπειδὴ κουβαλοῦσε τό κρεβάτι του μετά ἀπό 38 χρόνια κατακλίσεως σέ αὐτό: «Ὁ ποιήσας με ὑγιῆ ἐκεῖνός μοι εἶπεν, Ἄρον τὸν κρέβατόν σου καὶ περιπάτει» (Ιω. 5,11)⁴⁹.

Συνεπῶς, συνοψίζοντας τὰ παραπάνω καί ἀναφορικά μέ τὴ σύγκρουση τοῦ Κυρίου μέ τούς Ἰουδαίους στό ζήτημα τοῦ Σαββάτου, ὁ Κύριος α) ἐπαναφέρει τὴν ἀργία τοῦ Σαββάτου στό νόημα πού εἶχε κατά τὴν πρῶιμη μεταιχμαλωσιακὴ ἐποχὴ, ὅταν ἀποτελοῦσε μόνον ἀνάπαυση ἀπὸ τὴν ἐβδομαδιαία ἐργασία, β) δίνει προτεραιότητα στόν ἀνθρωπιστικὸ της χαρακτήρα⁵⁰ μέ τὴν πρόταξη τῆς προσφορᾶς ἀγάπης πρὸς τὸν συνάνθρωπο καί γ) τό συνδέει μέ τὸν ἑαυτό του ὡς Κυρίου καί νομοθέτη τοῦ Σαββάτου⁵¹.

5. Τὸ ἦθος καί ὁ χαρακτήρας τῆς χριστιανικῆς Κυριακῆς

α) Ἡ ἀντικατάσταση τοῦ Σαββάτου ἀπὸ τὴν Κυριακὴ

Τό καταλυτικὸ ὅμως γεγονός μέ τό ὁποῖο ἐπῆλθε ἡ ἐγκατάλειψη τῆς εορτῆς τοῦ Σαββάτου γιά τούς Ἰουδαίους, πού συγκρότησαν τὴν πρώτη χριστιανικὴ κοινότητα, ἦταν τό γεγονός τῆς Ἀνάστασης τοῦ Ἰησοῦ, ἡ ὁποία συνέβη τὴν ἀμέσως ἐπόμενη ἡμέρα τοῦ πασχαλίου Σαββάτου ἐκεῖνου τοῦ ἔτους, τὴν πρώτη τῆς νέας ἐβδομάδας τῶν ἀζύμων πού ἀκολουθοῦσε ἀμέσως μετά. Ὁ συγκλονιστικὸς καί πρωτόγνωρος χαρακτήρας τοῦ γεγονότος στήν ἱστορικὴ του διάσταση (ἰδιαίτερα μετά ἀπὸ τὸν τρόπο πού ἐκτυλίχθηκε καί τό ἔζησαν οἱ μαθητές τοῦ Κυρίου) καί ἡ κοσμικῶν διαστάσεων σημασία του ἀπὸ θεολογικῆς πλευρᾶς (στήν ὁποία σταδιακὰ ἐμβάθυνε ἡ πρώτη Ἐκκλησία) δημιούργησαν τό ἀκατανίκητο ἐκεῖνο ρεῦμα ἀλλαγῆς πορείας, στό ὁποῖο εἶχε ἤδη θέσει τὴν ἱστορία ὁ Κύριος γιά τὴν ἐγκατάλειψη συνολικά τῆς παλαιᾶς θρησκείας τοῦ

⁴⁹ Πρβλ. Donald A. Hagner, «Jesus and the Synoptic Sabbath Controversies», *Bulletin for Biblical Research* 19.2 (2009), σ. 215-248.

⁵⁰ W. M. Swartley, *Slavery, Sabbath*, σ. 78έξ.

⁵¹ Πρβλ. Yong-Eui Yang,, ὀπ.π., σ. 306. Ὁρθῶς ὁ Razafiarivony Davidson παρατηρεῖ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἰησοῦς δέν θεσμοθέτησε τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ Σαββάτου καί ὅτι οἱ μαθητές του συνέχισαν τὴν τήρησή του τὴν πρώτη περίοδο, ἀλλὰ δέν συνεπάγεται ὅτι ἡ τήρηση τοῦ ἰουδαϊκοῦ Σαββάτου ἐπρόκειτο νὰ εἶναι διηνεκῆς· βλ. «Flight on Sabbath and the Sabbath in Matthew 24:20», *American Journal of Biblical Theology* 4 (2000), σ. 213-236. Περαιτέρω συζήτηση γιά τό νόημα τοῦ Σαββάτου σήμερα στό πλαίσιο τῆς ἀμερικανικῆς πραγματικότητας βλ. ἐνδεικτικά Barry Cytron, «Observing Shabbat», *Word & World* 36 (2016), σ. 257-266. Maureena P. Fritz, «Sabbath rest and Sunday worship», *The Way. Supplement* 97 (2000), σ. 38-51.

Ιουδαϊσμοῦ καί τήν ἀντικατάστασή της ἀπό τήν Ἐκκλησία⁵². Ἡ ὑπερβάλλουσα δύναμη —πνευματική, ὑπαρξιακή, θρησκευτική, ἱστορική— τῆς Ἀναστάσεως ἄλλαξε στή συνείδηση καί τήν ἐμπειρία τῶν πρώτων χριστιανικῶν κοινοτήτων τόν χαρακτήρα τῆς ἐγκατάλειψης τοῦ Σαββάτου ἀπό κατάλυση ἢ κατάργηση σέ ὑπέρβαση καί ἀνύψωση σέ ἕνα ἄλλο, νέο ἐπίπεδο θρησκευτικῆς ζωῆς καί πνευματικῆς ἐπικοινωνίας μέ τόν Θεό. Ὅπως τό διατυπώνει ἀποκρυσταλλωμένα πλέον ὁ ἅγ. Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας στήν ἐπιστολή του *Πρός Μαγνησιεῖς* «Εἰ οὖν οἱ ἐν παλαιοῖς πράγμασιν ἀναστραφέντες εἰς καινότητα ἐλπίδος ἦλθον, μηκέτι σαββατίζοντες, ἀλλά κατὰ Κυριακὴν ζῶντες, ἐν ἧ καί ἡ ζωὴ ἡμῶν ἀνέτειλεν δι' αὐτοῦ καί τοῦ θανάτου αὐτοῦ... ἵνα εὐρεθῶμεν μαθηταὶ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ μόνου διδασκάλου ἡμῶν» (2,9)⁵³.

Ὁ διαχωρισμός ὅμως τῆς πρώτης ἡμέρας τῆς ἐβδομάδας ὡς νέας ἀρχῆς δέν ἐπιτελέστηκε μόνον μέ τήν ἐκ νεκρῶν ἀνάσταση τοῦ Κυρίου κατὰ τήν ἡμέρα αὐτή. Οἱ εὐαγγελικές διηγήσεις ἀποκαλύπτουν μία ἐπίμονη προτίμησή του νά ἀποκαλύπτεται ἀναστημένος στοὺς μαθητές του τήν ἡμέρα ἐκείνη· οἱ πέντε ἀπό τίς δώδεκα συνολικά ἐμφανίσεις τοῦ ἀναστάντος πού ἀναφέρονται στήν Κ. Διαθήκη συνέβησαν τήν ἐπομένη τοῦ Πάσχα στόν χῶρο τοῦ τάφου, στόν δρόμο πρὸς Ἐμμαούς καί στό δωμάτιο πού ἦταν συναγμένοι οἱ δέκα μαθητές, ἐνῶ ἡ ἀμέσως ἐπόμενη «μεθ' ἡμέρας ὀκτώ», δηλαδή τήν πρώτη τῆς ἐπόμενης ἐβδομάδος, στοὺς ἔνδεκα μαθητές μέ τήν παρουσία τοῦ Θωμᾶ. Ἐπίσης καί ἡ ἡμέρα τῆς Πεντηκοστῆς ἐκεῖνο τό ἔτος ἔπεφτε κατὰ πᾶσα πιθανότητα τήν πρώτη ἡμέρα τῆς ἐβδομάδος, ὅποτε καί συνέβη τό γεγονός τῆς καθόδου τοῦ Ἁγ. Πνεύματος, ἀκολούθησε ὁ λόγος τοῦ Πέτρου καί ἡ βάπτισμα τῶν πρώτων Χριστιανῶν.

β) Ἡ ἡμέρα τῆς ἀναστάσεως ὡς ἡμέρα λατρείας

Ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ καθ. Γ. Γρατσέας⁵⁴, μέ βάση τά καινοδιαθηκικά κείμενα, ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ Σαββάτου ἄρχισε διὰ τῆς ὀρολογίας: ἡ

⁵² Βλ. τήν συλλογὴ τῶν μελετῶν ἀπὸ τό *The Second Durham-Tubingen Research Symposium on Earliest Christianity and Judaism* (Durham, September, 1989) στό James D. G. Dunn (ἐκδ.), *Jews and Christians. The Parting of the Ways A.D. 70 to 135*, Grand Rapids: Eerdmans Publishing 1992.

⁵³ Γιά τήν ἀκεραιότητα του[κειμένου βλ. τήν συζήτηση ἀπὸ τόν Richard B. Lewis, «Ignatius and the "Lord's Day"», *Andrews University Seminary Studies* 6.1 (1968), σ. 45-59. Γιά τήν σπουδαιότητα τῆς διαφοροποίησης ὡς πρὸς τήν τήρηση τοῦ Σαββάτου τῶν πρώτων χριστιανικῶν κοινοτήτων ἀπὸ τόν Ἰουδαϊσμό καί τήν ἐπίδρασή της στήν κειμενικὴ παράδοση τῆς Κ. Διαθήκης βλ. τίς ἐνδιαφέρουσες ἐπισημάνσεις τοῦ J. R. Combs, «Christian Anti-Sabbath Polemic and the Textual Transmission of Luke 4:16 and 23:56», *TC: A Journal of Biblical Textual Criticism* 26 (2021), σ. 29-46.

⁵⁴ Γ. Γρατσέα, *Τὸ Σάββατον ἐν Κουμράν καὶ τῇ Καινῇ Διαθήκῃ*, Αθήναι 1971, σ. 167-171.

ονομασία τῆς ἡμέρας τῆς ἀναστάσεως ὡς «μιάς τῶν Σαββάτων» ἐμπεριέχει τόσο τὴν ὑπέρβαση (μιά) ὅσο καὶ τὴν διατήρηση (Σαββάτων). Ἡ μετάβαση δὲν ἔγινε ἀμέσως. Οἱ ἀπόστολοι καὶ κυρίως ὁ ἀπ. Παῦλος συνέχισαν κατὰ Σάββατον νὰ κηρύττουν στίς συναγωγές, ὅπου μποροῦσαν νὰ συναντήσουν τοὺς συμπατριῶτες τους καὶ σέ αὐτοὺς πρώτους νὰ εὐαγγελισθοῦν τὴν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ (Ρωμ. 1,16. 2,9-10. 3,2). Ἡ ἀντίδραση ὁμως ἐκείνων, ὅπως ἔγινε γιὰ παράδειγμα στὴ Θεσσαλονίκη, ὀδήγησε τὸν ἀπ. Παῦλο στὸ νὰ ἐγκαταλείψει τὴ συναγωγή καὶ νὰ μεταφέρει τοὺς νέους μαθητές σέ ἄλλο τόπο καὶ προφανῶς σέ ἄλλο χρόνο σύναξης. Ὁ χρόνος αὐτός ἦταν γενικῶς στίς πρώτες χριστιανικὲς κοινότητες ἢ «καθ' ἡμέραν» σύναξη, πρᾶγμα πού σταδιακὰ ἀτόνησε τὴ σημασία τοῦ Σαββάτου⁵⁵. Ὁ διαχωρισμός φαίνεται νὰ ἐντείνεται καὶ νὰ θεμελιώνεται σέ μόνιμο καὶ σταθερὸ ἔδαφος κυρίως ἀπὸ τὴν τρίτη ἀποστολική περιοδεία τοῦ Παύλου καὶ ἔπειτα, ὅποτε καὶ βλέπουμε νὰ προτιμᾶται ἢ «μιά τῶν Σαββάτων» ὡς κατ' ἐξοχὴν ἡμέρα σύναξης τῶν Χριστιανῶν, ὅπως συνέβη στὴν Τρωάδα (20,7) καὶ ὅπως προτρέπει ὁ ἀπ. Παῦλος τοὺς Χριστιανούς τῆς Κορίνθου νὰ συλλέξουν τὴ «λογεία» γιὰ τοὺς ἀδελφούς τῶν Ἱεροσολύμων (Α' Κορ. 16,2)⁵⁶.

Ὁ μακαριστὸς καθηγητὴς ἐπισημαίνει πάλι εὐστοχα ὅτι τὰ παραπάνω λειτούργησαν ὡς γέφυρα καὶ βοήθησαν νὰ γίνεи πιο εὐκόλα ἢ μετάβαση τῶν ἐξ Ἰουδαίων χριστιανῶν καὶ ἐξοικειωμένων μέ τὴν σπουδαιότητα τοῦ ὑπερτονισμένου Σαββάτου στὴν Κυριακὴ ὡς ἡμέρα λατρείας τοῦ Θεοῦ. Ὃταν ὁ Ἰωάννης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «ἐγενόμην ἐν πνεύματι ἐν τῇ Κυριακῇ ἡμέρᾳ» (2,12) τότε πού δέχθηκε τὴν ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ, καταλαβαίνουμε ὅτι ἤδη κατὰ τὸν χρόνο τῆς συγγραφῆς τοῦ βιβλίου του ἢ μετάβαση ἔχει ἤδη συντελεστεῖ καὶ ἢ νέα ἡμέρα λατρείας ἔχει ἤδη μετονομαστεῖ σέ «Κυριακὴ». Ἦταν ἢ ἡμέρα τῆς μετοχῆς τῶν χριστιανῶν στὸ «κυριακό» σταυροαναστάσιμο δεῖπνο τῆς θείας Εὐχαριστίας (Α' Κορ. 11,21-30) καὶ στὴ δι' αὐτοῦ μετάληψη τῆς καινῆς πραγματικότητας τῆς ἀναστασίμης ζωῆς⁵⁷.

Στὴ νέα ἡμέρα τῆς λατρείας ὡστόσο δὲν ἦταν τὰ πάντα «καινά». Τὸ θεολογικὸ της περιεχόμενο ἦταν ἀσφαλῶς ὀλότελα καινούργιο, ἐφόσον μιλάμε γιὰ ἀνάσταση ἐκ νεκρῶν, ἀλλὰ τὸ ἐξωτερικὸ ἔνδυμα ἀκολούθησε

⁵⁵ Ὁπ.π., σ. 170-1.

⁵⁶ Γιὰ τὸν Robert K. McIver ἢ διαφοροποίηση ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Ρώμη καὶ τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ ἐπικράτησε μέ τὸν Μ. Κωνσταντῖνο· «When, Where, and Why did the change from Sabbath to Sunday worship take place in the early Church?», *Andrews University Seminary Studies* 53.1 (2015), σ. 15-35.

⁵⁷ Πρβλ. P. G. Camp, «The Lord's Supper as Sabbath observance», *Restoration Quarterly* 51 (2009), σ. 81-92. Γιὰ μία ἐπισκόπηση τῆς σημερινῆς κατάστασης στὸν προτεσταντικὸ κυρίως κόσμος βλ. P. G. R. de Villiers – G. Marchinkowski, «Sabbath keeping and Sunday observance as spiritual practice», ὀπ.π., σ. 188έξ. P. B. Boeckel, «Saving Rest: A Biblical Theological Investigation of Sabbath», *Wesleyan Theological Journal* 56.2 (2021), σ. 215-230.

σέ πολλά σημεία τὰ γνωστά καί γνώριμα μοτίβα, καθώς πλήθος λατρευτικῶν στοιχείων τῆς Συναγωγῆς κατά τό Σάββατο προσλήφθηκαν στή νέα χριστιανική λατρεία. Τέτοια στοιχεία, ὅπως τὰ συγκεντρώνει ὁ καθ. Γ. Φίλιας, ἦταν ἡ λειτουργική χρήση τοῦ Ψαλτηρίου, ἡ ἀνάγνωση βιβλικῶν περικοπῶν καί τό ἐρμηνευτικό κήρυγμα, ὁ τρόπος ἀπαγγελίας τῶν λειτουργικῶν προσευχῶν, οἱ ὥρες τῆς προσευχῆς καί ποικίλα ἀκόμη μικρότερα λειτουργικά στοιχεία, ὅπως τό Ἀμήν, τό Ἀλληλούϊα κ.ἄ.⁵⁸.

γ) Ἡ ὄγδοη ἡμέρα - Ἡ ἡμέρα τῶν ἐσχάτων

Πολύ σύντομα ἡ Κυριακή ὡς «μία Σαββάτων», πρώτη ἡμέρα τῆς ἐβδομάδος, ἔλαβε καί δεύτερη ταυτότητα ὡς ἡ «ὄγδοη ἡμέρα» τῆς προηγούμενης ἐβδομάδος. Ὁ ὅρος ἦταν ἤδη γνωστός ἀπό τό τελετουργικό τῆς Π. Διαθήκης, στό ὅποιο ἡ ὄγδοη τῶν μεγάλων ἐορτῶν ὀνομαζόταν «κλητή» καί «ἀγία» ἡμέρα καί ἐορταζόταν μέ ιδιαίτερη λαμπρότητα. Τά σπέρματα γιά τήν ἀναγωγή τῆς Κυριακῆς σέ ὄγδοη ἡμέρα ρίφθηκαν ἀπό τόν ἀπ. Παῦλο, ὁ ὅποιος στήν *Πρός Ἑβραίους* ἐπιστολή του κάνει λόγο γιά τόν ἀναμενόμενο στήν Π. Διαθήκη «σαββατισμό» τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, ὅταν εἰσέλθῃ στήν αἰώνια κατάπαυση, πού θά ἀκολουθήσει τήν ἀνάπαυση τοῦ Θεοῦ ἀπό τό δημιουργικό του ἔργο τήν ἐβδόμη ἡμέρα (Ἐβρ. 3,1-4,13)⁵⁹. Εἶναι ἡ «ἡμέρα τοῦ Κυρίου», ἡ ἡμέρα τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Ἰησοῦ, ἡ ὁποία ὡς ὄγδοη καί ἀδιάδοχη θά ἀκολουθήσει τήν «ἡμέρα μία» τῆς ὑλικῆς δημιουργίας μέ τήν θεμελίωση τοῦ νοητοῦ Παραδείσου τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν. Σύντομα οἱ χριστιανοί πατέρες καί διδάσκαλοι ἐμβάθυναν σέ αὐτή τήν ἰδέα ξεδιπλώνοντας ὅλες τίς θεολογικές πτυχές τῆς νέας ζωῆς⁶⁰.

Θά παραθέσω μόνον ἓνα σχετικό ἀπόσπασμα ἀπό τήν *Περί Ἁγίου Πνεύματος* πραγματεία τοῦ Μ. Βασιλείου, στήν ὁποία ὁ ἱ. πατήρ ἐξηγεῖ μέ συντομία τό νόημα, τό περιεχόμενο, τό ἦθος καί τόν χαρακτήρα τῆς Κυριακῆς ὡς πρώτης καί συγχρόνως ὄγδοης ἡμέρας:

«Ὅρθοι μὲν πληροῦμεν τὰς εὐχὰς ἐν τῇ μιᾷ τοῦ σαββάτου· τὸν δὲ λόγον οὐ πάντες οἶδαμεν. Οὐ γὰρ μόνον ὡς συναναστάντες Χριστῶ καί τὰ ἄνω ζητεῖν ὀφείλοντες, ἐν τῇ ἀναστασίμῳ ἡμέρᾳ τῆς δεδομένης ἡμῖν χάριτος διὰ τῆς κατὰ τὴν προσευχὴν στάσεως ἑαυτοὺς ὑπομιμνήσκομεν· ἀλλ' ὅτι δοκεῖ πως τοῦ προσδοκωμένου αἰῶνος εἶναι εἰκῶν. Διὸ καὶ ἀρχὴ οὕσα ἡμερῶν, οὐχὶ πρώτη παρὰ

⁵⁸ Γ. Φίλιας, *Ἡ γένεση τῆς χριστιανικῆς λατρείας*, σ. 7έξ. Γιά μία εὐρύτερη ἐπισκόπηση τῆς λατρευτικῆς μετάβασης στή χριστιανική λατρεία βλ. L. Hurtado, *At the origins of Christian worship. The context and character of earliest Christian devotion*, Grand Rapids 1999, σ 40έξ.

⁵⁹ Πρβλ. ἀναλυτικότερα Z. J. Kail, *Working on the Sabbath: ἘΡΓΑ ὡς Ἄρτια Ἔργα ὡς Ἄρτια Ἔργα* in *Hebrews 4:10*, PhD Westminster Theological Seminar 2020, σ. 147έξ.

⁶⁰ Περαιτέρω πραγματεύση τοῦ θέματος βλ. Γ. Φίλιας, *Ἡ ἔννοια τῆς «Ὀγδοῦς Ἡμέρας» στή λατρεία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας*, Αθήνα: ἐκδ. Γρηγόρη 2010, ὅπου παρουσιάζεται ὅλο τό σχετικό ὑλικό.

Μωϋσέως, ἀλλὰ μία ὠνόμασαι. "Ἐγένετο γάρ, φησίν, ἑσπέρα, καὶ ἐγένετο πρωΐ, ἡμέρα μία". ὡς τῆς αὐτῆς ἀνακυκλουμένης πολλακίς. Καὶ μία τοίνυν ἢ αὐτὴ καὶ ὀγδόη τὴν μίαν ὄντως ἐκείνην καὶ ἀληθινὴν ὀγδόην, ἧς καὶ ὁ ψαλμωδὸς ἔν τισιν ἐπιγραφαῖς τῶν ψαλμῶν ἐπεμνήσθη, δι' ἑαυτῆς ἐμφανίζουσα, τὴν μετὰ τὸν χρόνον τοῦτον κατάστασιν, τὴν ἄπαυστον ἡμέραν, τὴν ἀνέσπερον, τὴν ἀδιάδοχον, τὸν ἄληκτον ἐκεῖνον καὶ ἀγήρω αἰῶνα. Αναγκαίως οὖν τὰς ἐν αὐτῇ προσευχὰς ἐστῶτας ἀποπληροῦν τοὺς ἑαυτῆς τροφίμους ἢ Ἐκκλησία παιδεύει, ἵνα τῇ συνεχεῖ ὑπομνήσει τῆς ἀτελευτήτου ζωῆς, τῶν πρὸς τὴν μετάστασιν ἐκείνην ἐφοδίων μὴ ἀμελῶμεν. Καὶ πᾶσα δὲ ἡ πεντηκοστὴ τῆς ἐν τῷ αἰῶνι προσδοκωμένης ἀναστάσεως ἐστὶν ὑπόμνημα» (PG 27,66A-C).

Συμπέρασμα-Σύνοψη

Συνοψίζοντας τὰ ἀνωτέρω σχετικά μὲ τὴν μετάβαση ἀπὸ τὸ Ἰουδαϊκὸ Σάββατο εἰς τὴν Χριστιανικὴ Κυριακὴ καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο αὐτὴ συνέβη θὰ μπορούσαμε νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸν ὄρο τοῦ καθ. Ἡλία Οἰκονόμου περὶ «χριστοκεντρικῆς ἀνανοηματοδοτήσεως» τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Σαββάτου ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέκυψε ἡ Χριστιανικὴ Κυριακὴ⁶¹. Ἡ ὑπέρβαση ὡς πρὸς τὸ ἦθος καὶ τὸν χαρακτήρα τῆς ἰδιάζουσας αὐτῆς Ἰουδαϊκῆς ἑορτῆς εἰς τὴν ἐξίσου σημαντικὴν Χριστιανικὴν ἑορτὴν ἐντοπίζεται πρὸς συγκεκριμένα εἰς τὴν μετατόπιση

- ἀπὸ τὸ ἔργο εἰς τὸ πρόσωπο·
- ἀπὸ τὴν νομικὴν διάταξιν εἰς τὴν ἐλεύθερον προσωπικὴν σχέσιν·
- ἀπὸ τὴν πιστότητα, τὴν τυπικότητα καὶ τὴν συνέπειαν εἰς τὴν ἀγαπητικὴν προσφορὰν εἰς τὸν Θεὸν καὶ εἰς τὸν ἄνθρωπον, ἢ ὅποια ὑπερβαίνει χωρὶς νὰ παραβαίνει ὁποιοδήποτε νόμον·
- ἀπὸ τὸ ὑλικὸν εἰς τὸ πνευματικόν·
- ἀπὸ τὸ περιορισμένον χρονικὸν καὶ τοπικόν, καὶ συνεπῶς παροδικόν, τῆς ἐδῶ ζωῆς εἰς τὴν βασιλείαν τῶν ἐσχάτων, τὴν αἰωνίως παροῦσαν καὶ μένουσαν.

⁶¹ Ἡ. Οἰκονόμου, «Ἡ διαλεκτικὴ τῆς λατρείας τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης», *Χριστιανικὴ λατρεία καὶ εἰδωλολατρία. Πρακτικὰ ΣΤ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου Στελεχῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων. Τῆνος 20-23 Σεπτεμβρίου 2004*, Ἀθήνα 2005, σ. 95-120.